
SCHMERLINGOVO DIVADLO — POLITIKA JAKO DIVADLO

Otto Urban

Na jaře roku 1861 se otevírala v improvizovaných prostorách poblíž Skotské brány na vznikající Okružní třídě ve Vídni historicky zcela neobvyklá scéna. Po sice významných, nicméně epizodních a potlačných snahách z let 1848/49 vstupovala tentokrát do života instituce s trvalejší platností a významem. Na nové scéně měla začít velká hra ze současnosti, o současnosti a — o současnost i budoucnost. Měla svá zvláštní pravidla, vlastní dramaturgii a režii a jim přizpůsobený přesný scénář. Měla také brzy získat své protagonisty a více méně stabilní kompars, bližší i vzdálenější obecnstvo, zasvěcenější či méně zasvěcenou kritiku.

Dění ve světě je jistě velkou podívanou a připusťme, že divadlo ve vlastním slova smyslu je v nejrůznějších podobách kultivovaným a stylizovaným zobrazením této podívané. Od nepaměti lidé zveřejňovali na divadelní scéně radosti i trápení individuálního či kolektivního bytí. Divadlo po dlouhou dobu takřka výlučně zaplňovalo prostor toho, čemu dnes říkáme běžně veřejné mínění. Nahrazovalo, napovídalo, v tak či onak skryté nebo otevřené podobě vstupovalo do aktuálního dění jako jeho tvořivá součást. Přesto vždy zůstávalo jakýmsi snovým odrazem skutečnosti — vždyť je to jenom sen, vždyť je to jenom divadlo — nemělo, nemohlo a nechtělo mít bezprostřední ustavující vliv na skutečnost.

Pojednávat o věcech obecného zájmu veřejně a přímo, tj. bez alegorického prostředkování a s vědomým zákonodárným oprávněním, to bylo v zemích pod habsburským žezlem již dávno něčím nebývalým.

Nová scéna poblíž Skotské brány, stejně jako její vedlejší scéna na Pětikostelním plácku na Malé Straně v Praze a v dalších zemských městech, neměla ovšem s profesionálním divadlem nic společného. K počtě tehdy prvního ředitele v politickém systému monarchie, státního ministra Schmerlinga, byla současníky již záhy tato scéna nazývána Schmerlingovým divadlem. A to ne pro občanské divadelní projevy — ty jsou ostatně přirozenou součástí každého parlamentního života a svým způsobem dokonce jeho kořením — nýbrž ze zcela zásadních, institucionálních důvodů.

Určitá teatrálnost, tj. neautentičnost rozvíjejícího se parlamentarismu, měla řadu důvodů a projevovala se také ve velice pestré škále. Vyplývala ovšem zejména z celkového uspořádání a funkce reformujícího se politického systému. Přejít od absolutní monarchie ke konstituční monarchii, onen dominantní proces 19. století ve státněpolitické rovině, byl — jak je dobře známo — po určitých pokusech v letech 1848/49 zastaven. Nová organizace společnosti a státu se dostalo do rukou horlivých reformátorů, kteří měli vybudovat a v podstatě také vybudovali adaptovaný politický systém neoabsolutismu. Jeho tvůrcům bylo více méně zřejmé, že tento systém nemůže být trvalou a zcela neměnnou soustavou. Smysl horlivé činnosti rozrůstající se armády civilní byrokracie bylo vytvořit pružně a autoritativně fungující systém

výkonné moci na všech stupních. A to se také v poměrně krátké době skutečně podařilo.

Krise neabsolutismu přišla snad o něco dříve, než jeho tvůrci očekávali, a zcela jistě z nejméně příjemné a očekávané strany. Nebyla výsledkem spontánního vnitřního napětí, nýbrž zapeklitého zahraničně politického postavení monarchie. Doplatilo na ni několik nejvýznamnějších představitelů systému, v mnohem menší míře však utrpěl šrámy vlastní systém jako takový. Ano, mělo se začít reformovat a upravovat. Ale záměrem — a to mnohokrát výslovně zdůrazňovaným — nezbytných reformem bylo doplnit stávající pevnou a neměnnou strukturu o takové články, které by umožnily určitou formu podílu občanstva na veřejném dění, aniž by to přitom nějak významněji narušilo již vybudované fundamenty.

Z toho pak pramenila celá hra na konstitucionalismus či parlamentarismus, kterou se z nejvyššího pověření snažil režírovat Schmerling. Jeho známá ústava z února 1861 byla jak z hlediska státoprávního, tak obecně politického v pravém slova smyslu kuriózní rakouskou karikaturou skutečného konstitucionalismu. A to nejen proto, že celý systém veřejného zastoupení byl konstruován na přísně třídně stavovských zájmech a velkou většinu veřejnosti diskvalifikoval. To nebylo v podmínkách formující se buržoazní společnosti nijak zvláštní, i když se i tady setkáváme od počátku se škodolibou kritikou z konzervativních pozic. A to na půdě samotného parlamentu, kde na sklonku Schmerlingovy éry 27. března 1865 prohlásil na půdě poslanecké sněmovny tehdy pověstný tyrolský poslanec Greuther mj.: „Jednoho dne přijde do obce výnos, že zítkem začínají volby volitelů; a tu se pojednou začínají lidé klasifikovat zvláštním způsobem, a to dle daňového rejstříku. Do tolika a tolika krejcarů ještě nejseš ničím, jen ještě jeden krejcar k tomu, a pojednou jsi občanem plnohodnotným a k volbě oprávněným. Často se vytýkalo feudálům, že dle jejich mínění pro ně člověk začíná teprve baronem, ale podle nové svobody začíná vlastně občan teprve při tolika a tolika krejcarech na daňovém výměru.“

Co ovšem liberální buržoazii vadilo a od počátku vadit muselo, to byla do očí bijící nekompetentnost zemských sněmů a říšské rady. Tak byla značně omezena i pravomoc těch, kteří byli spolehlivě vybíráni na základě složitých volebních řádů. Jestliže tedy byla většina občanstva naprosto vyřazena z účasti na utváření politického systému, pak i připuštěná menšina byla odsunuta někam na periférii do postavení pseudotvůrce. Tato okolnost byla příliš zřejmá a všeobecně známá. Dejme na chvíli slovo F. L. Riegrovi — mimochodem také proto, aby bylo zjevné, že tehdejší česká liberální politika nešla proti Schmerlingovi zdaleka jen a výlučně pod státoprávním praporem — který dne 21. února 1862 postihl skutečnost pozoruhodnými slovy: „Dnes je celý svět v principu liberální. Když ale má jít o praktické uplatnění tohoto principu, pak jsou tu vždycky určité obavy, neboť jednou je prý příliš brzy, jindy není něco ještě nezbytně nutné, případně slýcháme také: Nesmíme dělat nic polovičatého či naopak to nesmíme dělat všechno najednou, nýbrž jen postupně; jednou má o něčem rozhodovat říšská rada, jindy zemský sněm, jak se to právě hodí. Všechny tyto námitky neznamenají nic jiného než zabránit praktickému uplatnění svobody, která je nicméně v principu všeobecně uznána. Tak jsme

většinou liberální v principu a reakční v praxi. Takoví liberálové jsou dle mého mínění malomyslní. Je třeba mít odvalu uplatnit princip, který je v teorii obecně uznáván, také v praxi. Malomyslní liberálové sloužili vždy jen tomu, aby otevírali cesty absolutismu, anebo přinášeli v konstitučních formách nepochybně nekonstituční obsah.“

Když se postupně nenaplnovaly naděje alespoň části poslanců na možnost postupného rozvíjení stávajícího systému a Schmerling pověstně čekal, přecházela nechuť ve zjevný odpor a odmítání. Ale zase musely přijít — tentokrát ještě mnohem složitější — zahraničně politické zápletky, aby se politický systém alespoň poněkud modifikoval. Jak je dobře známo, rakouský panovník se musel za dualismus v neuherské části říše dosti tvrdě vykoupit a v řadě případů ustoupit ve věcech zásadního významu. Přesto však ani prosincová ústava z roku 1867, která kodifikovala občanská práva a svobody a podstatně zvýraznila funkci parlamentu v politickém systému, neměnila v zásadě výlučné postavení nositelů výkonné moci. Schmerlingovo divadlo se sice skončilo, zdaleka však nebyly odklizeny všechny jeho rekvizity. Určité rozčarování a skepsi vyjádřil poněkud nadneseným způsobem již na půdě nové říšské rady 5. listopadu 1868 německý liberální poslanec z Moravy, továrník Alfred Skene, tj. zástupce nikoli opoziční strany, takto: „Režim osobní moci u nás vládne jako dříve . . . Snad se vám zdá toto tvrzení příliš ostré. Ale, pánové, položme si každý ruku na srdce a zeptejme se, zda Bach vystupoval proti zájmům předlitavských zemí, jak se to děje dnes a jak tomu bude nepochybně v budoucnosti. Nedělal to. Ostatně nás také ušetřil předstíraného parlamentarismu, vystoupil a vládl jako otevřený absolutista; avšak, pánové, on nám tehdy alespoň ponechal naději, že jiná vládní forma bude lepší a že jednou můžeme počítat s tím, že se tato forma uplatní. Nuže, pánové, kde vládne předstíraný parlamentarismus, tam je třeba vzdáti se vsí naděje. Jsem přesvědčen o tom, že parlament bez práv tu není k ničemu jinému, než aby předstíral parlamentarismus; jsem přesvědčen o tom, že parlament bez práv není ničím jiným než hlasovací mašinou za 10 zlatých na hlavu a musím přiznat, že lituji těch, kteří se nechali z nejrůznějších důvodů pohnout k tomu, aby z rakouského parlamentu takovou hlasovací mašinu udělali. . .“

Utvářející se rakouský parlamentarismus tak ve skutečnosti do značné míry předstíral anebo přímo zastíral veřejné mínění. Nikdo si nedělal iluze o tom, že by vylučoval či nahrazoval kabinetní zákulisní politiku. Naopak, všechny formy a metody praktické politiky absolutistického státu ve formě poněkud nezměněné podobě přetrvávaly a do značné míry dokonce přecházely do parlamentarismu samotného. Masívní tradice a po staletí vypěstovaná technika vládnutí se musely proti parlamentarismu v plenkách prosadit. V parlamentě samotném se od počátku tedy dělala kuloárová zákulisní politika, která si v ničem nezdala s pověstnými praktikami dřívějšího světa.

Souvislost parlamentního života šedesátých let s jistou teatrálností se ovšem nevyčerpává jen jeho postavením v soudobém politickém systému. Věc měla také jinou zajímavou stránku. Když divadlo, tak divadlo — a to se vším, co k tomu patří. Pročítáme-li dnes nejvýznamnější parlamentní projevy a četná žurnalistická

svědectví, pak nelze upírat alespoň některým profilujícím řečníkům zcela osobitý projev, vědomě založený na významu veřejnosti určitého vystoupení a spoléhající předem na určitý divadelní efekt. Řeč musela být nejen obsahově kultivovaná, vybraná, pokud možno protkaná klasickými citáty a vypointovaná metaforickými obraty, ale také formálně dokonale hlasově i mimicky zvládnuta. Někdy dokonce ani nazáleželo na tom, co kdo řekl, ale jak to řekl.

Za poslanci nechtěli zůstat a také nezůstávali pozadu ani novináři. Parlament a politický tisk, to byly ostatně v době velikých přelomů v šedesátých letech 19. století dvě stránky téže mince a přes všechno, co zde bylo o schmerlingovském parlamentarismu řečeno, nelze jejich dvojjediné působení na utváření veřejného mínění ani v nejmenším podcenit. Od divadelního referátu nebylo daleko k parlamentnímu fejetonu. A tak nemohl v létě 1861 chybět na podívané u Skotské brány ani Jan Neruda, který hned na počátku objasnil svým čtenářům události na nové scéně následujícím způsobem: „Stenografické zprávy a časopisy přinesou vám sice věrně každé pronešené slovo, tentokráte by měla ale s sebou přijít notová příloha, aby podala tón, jakým se co proneslo, a fotografické album, abyste viděli např. škodylibou a vítězoslavnou tvář Kurandovou . . .“ Podobně jako Neruda, který byl velice pozorným divákem a mistrnou zkratkou dokázal zachytit ovzduší celého dění — dovozte ještě připomenout alespoň charakteristiku F. L. Riegra: „. . . osobnost Riegrova činí i zde na obecenstvo, zvláště pohlaví ženského, velmi dobrý dojem . . .“ —, předstihovali se zejména vídeňští žurnalisté v duchaplných charakteristikách vybraných osobností a v dramatických popisech průběhu jednání. Jen pro ilustraci uvedme některé „akvarely“ fejetonisty vídeňského Wanderera. O panu Schmerlingovi nám zanechal toto svědectví: „Pan v. Schmerling je si nepochybně vědom své důstojnosti, sedí velice hrdě a jen občas přechází sálem; jakýsi úsměv plný sebeuspokojení se neustále zračí ve výrazu jeho tváře a ztrácí se polehounku v jeho loajálně zastřiženém vousu, který je tak vzorně pěstěn, že něco podobného neuvidíme nikdy u fregatního kapitána a dokonce jen velmi zřídka u vrchních číšníků. Když pan v. Schmerling hovoří, pak dělá za každou větou delší pauzu a my bezděčně čekáme, že celá přestávka je jen k tomu, aby si sám blahovlnně poklepal na ramena a povzbudil se k pokračování v projevu. Když pak vybraným řečnickým efektem skončí, zaujme vždy postoj, jako by už stál vytesán mezi sochami starohraběte Salma a hraběte Starhemberga.“ Nám již známý moravský politik Skene se měl dostat do parlamentního alba takto: „Skeneho přednes není špatný, hovořívá lehce a souvisle, a když mu slova dojdou, tak dělá špásy; jeho projevy tudíž sestávají ze samých špásů. Přednáší je přitom zcela vážně a tím neobyčejně zvyšuje působnost svého vystoupení.“ A do třetice pozoruhodná, i když historií vůbec nepotvrzená, předpověď na adresu jednoho z tehdy proslulých liberálních politiků K. Giskry: „Dr. Karl Giskra je zakladatelem onoho rodu svobodných pánů, kteří se v polovině příštího století budou s prominutím také počítat ke starší vysoké šlechtě Rakouska. Tvrdím to s určitostí, přestože nyní, kdy tyto řádky píšeme, pan dr. Giskra ještě svobodným pánem není . . .“

Tehdy bylo samozřejmě ještě vše klasicky uměřené, a to jak vybrané řečnické projevy, tak reakce parlamentního komparsu. Jestliže souhlasné řečnické projevy

„Bravo, Výtečně atp.“ zůstávaly víceméně decentní, tak na druhé straně ani ne-souhlasné výrazy ironického údivu „Oho“ nevybočovaly zpravidla z'mezí vybraných mravů. Hospodskou terminologii, ohlušující řev, davové scény s herostratovskými manuálními výkony a podobné výjevy z parlamentního života tehdejší doba ještě neznala.

Připomeňme konečně ještě souvislost mezi divadlem a státně politickým či parlamentním životem, která sehrála tak významnou roli právě v českém prostředí. Je dobře známo, že celý politický systém habsburské monarchie v šedesátých letech 19. století byl tehdejší českou politickou reprezentací zejména ze státoprávních důvodů odmítnut. Rezistence se praktikovala důsledně vůči vídeňskému parlamentu, ale po určité dobu a s menší důsledností také vůči zemskému sněmu, který byl vcelku právem pokládán za nereprezentativní orgán. Pozornost české veřejnosti se tudíž symbolicky soustředila ve zvýšené míře ke skutečnému vlastnímu divadlu, které mohl „národ sobě“ — na rozdíl od českého parlamentu — dát. Snahy o monumentální a skvostné divadlo se přímo demonstrativně staly významnou součástí českého národně emancipačního úsilí. Staly se však také symbolickým výrazem reálných možností a vymezených hranic soudobé české politiky v úsilí o politickou seberealizaci. Vždyť jen několik dnů po slavnostním zahájení provozu v pražském Národním divadle vstupovali poslanci říšské rady ve Vídni na Okružní třídě do pompézní budovy rakouského parlamentu a jen několik málo měsíců předtím byla na březích Dunaje v Budapešti zahájena stavba budovy uherského parlamentu. Tyto souvislosti je třeba mít na zřeteli, abychom se ubránili někdy podvědomé tendenci k fetišizaci a neztráceli smysl pro historickou realitu.